

Олена Переломова

Релігійно-духовна картина світу українців як предмет художнього осмислення

Olena Perelomova

Religious and spiritual world view of Ukrainians as a subject of artistic reflection

The article deals with the content and stylistic features of the use of biblical words, works of art, which the author sees as intertextemes, It is shown that on the lexical level biblical words perform text-generative function, become the means of creating the conceptual content of the work, an important elements of the speech characteristics of the characters.

Keywords: Orthodox, Bible, biblical, intertexteme, text, semantics

У статті розглянуто змістовні і стилістичні особливості застосування біблеїзмів у текстах художніх творів, які автор розглядає як інтертекстеми. Показано, що на лексичному рівні біблеїзми виконують текстотвірну функцію, стають засобом творення концептуального змісту твору, вагомим елементом мовної характеристики персонажів.

Ключові слова: православ'я, Біблія, біблеїзми, інтертекстема, текст, семантика

Намагання усвідомити і відобразити релігійно-духовну картину світу українців притаманне цілому ряду визнаних українських мислителів і літераторів. У контексті цих досліджень особливої уваги заслуговують біблеїзми як запозичення окремих слів, словосполучень, висловів із Святого Письма. Біблеїзми в текстах художніх творів є інтертекстемами, які на лексичному рівні виконують текстотвірну функцію, стають засобом творення концептуального змісту твору, вагомим елементом мовної характеристики персонажів. Про функціонування біблеїзмів у мові творів українських письменників написано цілу низку наукових досліджень мовознавчого й літературознавчого характеру. До цієї теми долучились І. Франко, В. Домашовець, В. Ващенко, Є. Сверстюк, Я. Дзира, А. Мойсієнко, Н. Сологуб, С. Абрамович, І. Бетко, С. Росовецький, В. Радущкий, Л. Шевченко, Л. Пономаренко та ін.

Аналізуючи культурні конотації біблеїзмів в українській мові, Л. Пономаренко зазначає, що культурну семантику біблеїзмів можна встановити «на рівні Біблії як тексту культури»¹. Показовим є приклад народної конотації біблійного антропоніма Каїн у романі В. Барки «Жовтий князь», на що звернула увагу в своєму дослідженні мовознавець Н. Сологуб. Каїнами у 1933 році називали в народі тих, хто «відбирав в українських селян останній хліб, прирікаючи їх на смерть»².

На біблеїзмах вибудовуються приказки та прислів'я, які функціонують у мовленні народу та в художніх текстах. Можливо, найбільш послідовно і професійно в сучасній українській літературі цю тему розглядає Валерій

Шевчук – відомий знавець української старожитності. Його історичні романи й повісті відображають етапи формування духовного світу нашого народу в ту чи іншу епоху.

Автор уживає матеріальні архаїзми (історизми) з метою створення мовного колориту певної історичної епохи, яка є лише глом для реалізації авторської інтенції – відтворення духовного змісту епохи згідно з антропоцентричною моделлю світу письменника.

Зважаючи на мету нашого дослідження, зосередимо увагу на філософських творах Валерія Шевчука, де біблеїзми вживаються особливо часто й сприяють реалізації творчих завдань письменника.

Почнемо з повісті «Привид мертвого дому», у якій В. Шевчук уживає біблеїзми, вкладаючи їх в уста героя твору – євангеліста Сухаря, людини глибоко віруючої, внутрішньо духовно освітленої. Суржикові та діалектні слова, які інколи трапляються в мові євангеліста, не знижують урочистості звучання його висловлювання, вони лише свідчать про силу й перевагу істинної віри над формальною освіченістю. «Очевидно, той Сухар був трошки божевільний, бо говорив якомсь штучно, патетично, а може, це він *цитував Євангеліє*»³.

Виконуючи проповідницьку місію, Сухар знаходить потрібні для душі кожного слова зі Святого Письма, подаючи їх у дещо трансформованому вигляді власної інтерпретації:

« – Думаєш, що всі знають, що *внутренне* важніше *внешнього*, а не всі ж, хлопче, знають, бо *ока не мають – для тіла світильника*. Отож темні вони й мають усе темне в собі. Знаєш, як Христос сказав фарисеям: «Тепер ви, фарисеї, он чистите зовнішність кухля та миски, а *ваше нутро повне здиристваї кривди* [...]» *Пойняв, що я хочу сказати?»*⁴. Так він втішає безногого каліку-сусіда. Розгубленому інтелігентові Івану Касперовичу євангеліст радить: «Що приходить у розум, те й кажіть, бо так *не ви промовляєте, а дух живий*»⁵.

У хворій дівчинці Стасі в останні хвилини життя він підтримує світлу віру в Бога: «Ти, крихітко, моя, – свята, на тебе молитися *тра*, – казав євангеліст Сухар, – знай, що таких як ти Бог любить і бачить! *Благословенний же, хто йде в Господне ім'я*. Молись, дитино, Господові, і все, *що попросиш у нього з вірою, одержиш!*»⁶.

Отже, цитати зі Святого Письма в мовній партії героя мають достатній ступінь атрибутованості до вихідного тексту, вони є виявленим чинником авторської побудови й читацького сприйняття тексту, тобто структурним компонентом твору.

Герой роману В. Шевчука «Три листки за вікном» священик Ілля Турчиновський переживає складну внутрішню драму роздвоєння світогляду між релігійними канонами та натурфілософським мисленням, що вилилося в

пошуки гармонії світу. Тому біблеїзми в устах і роздумах героя є природними, вони виконують стилізаційну роль. Біблеїзми набувають додаткової конотації. Цитування біблійних текстів супроводжується семантичною деривацією, що зумовлює створення нового смислу у світлі нового контексту художнього твору. Біблійні тексти творчо використовуються в повісті, вони стають вихідними для роздумів про людське життя, опорою для моральних орієнтирів: «Гаразд, – сказав я. – Ви мене вб'єте. А що здобудете? Ви забрали мою одягу і гроші, – сказав я, – все, що маю. За це вас *покарає господь*, але не так страшно, як після того, коли *загубите невинну душу. Пам'ятайте про пекло*, – застеріг я, – *кипітимуть ваші душі в смолі, і кричатимете од болю, а мукам своїм кінця не дочекастесь*»⁷.

«Що може бути ліпшого на білому світі за такий вечір, – подумав я, – адже все віщає про добро і злагоду?! *Вибач ближньому і не помножуй зла, адже помножене зло породжує нове, і так без кінця*. Без покірливості людина перетворилася б на звіра, а це те, що може *вергати світ у загибель*»⁸.

«Зрештою я переконався ще в одному: не будь надмірно впевнений. Заповідь *«не осуди»* розуміють просто: не осуджуй, а я розумію її – щоб не осуджувати, *не будь надмірно впевнений*»⁹.

Якщо Іллю Турчиновського біблійні заповіді спонукають до глибоких роздумів та самовдосконалення і є вагомим позитивним началом його світогляду, то для Киріяка Сатановського вони є механічно засвоєними. Світосприймання Сатановського намагається знайти «шпарину» для утвердження свого цинізму й спростування цих заповідей для себе. Герой-оповідач «третього листка» живе вже в XIX сторіччі.

Внутрішні ж монологи Киріяка Сатановського (далекого нащадка попередніх Турчиновських), який здійснює свої мандрівки серед «лісу людей», – те ж прагнення пізнати світ, але в дещо інший спосіб. У цих монологах урочиста тональність, притаманна роздумам Іллі Турчиновського, відсутня. Її руйнує хоча б уживання поряд лексем на позначення антиподів «бог, чорт» як однорідних у картині світу Сатановського понять «вишньої сили». Нерозділеність цих понять у світосприйманні героя підсилює вислів *«чи як там його»*, що має відтінок зневажливості. У результаті сам Сатановський, на відміну від свого попередника, постає людиною не «вивищеного духу», а навпаки – циніком, про що свідчать його зізнання у своїй зневірі:

«Натомість я побачив хату, в якій народився, з неї вийшов із книгою під пахвою мій батько – секретар земського суду. Пішов просто на мене, і я знав, яку книгу несе. Був то *катехізіс*, а в ньому *всі десять заповідей*, яких навчав мене щодня. Я міг проказати ті заповіді одним духом, для цього треба було тільки звести очі, і слова самі рвалися б мені з рота. Вони значили для мене

небагато, як і молитва, що її треба було прочитати вранці та ввечері. Так, я повторював щодня «не кради», але що значило воно для моєї душі, коли бачив, як поліцейські та чиновники гребуть собі чуже у вигляді подарунків та хабарів. Я казав: «Шануй батька свого, – але коли по сусідству діти викинули на мороз хмільного батька, я сміявся, як і всі навколо. Спокійно дивився, що навколо *содом і гоморра*, й байдуже ставився до тих, хто *неправедно кляв*ся чи *неправедно судив ближніх своїх*», – згадує Сатановський¹⁰.

Письменник вибудовує інтертекстуальність художнього тексту на діалозі двох світоглядів. Чиновник-хабарник вдається до цитування Святого Письма, свідомо спотворюючи його суть і в такий спосіб вибудовуючи «філософське підґрунтя» своїм діям, виставляє себе за зразок і дорікає праведникові. Отже, йде спекулятивне переосмислення персонажем твору суті біблеїзмів, вихоплених із контексту, їх фальсифікація, оскільки збереження змісту знака в новому контексті є неможливим. Інтертекстами стають засобом визначення ціннісних орієнтирів персонажів, а також світоглядних позицій автора: «Я згадував батька <...> не зробився господарем і не нажив маєтків, як це зуміли його колеги. На ньому полатаний мундир, чоботи руді із такою кількістю латок та набійок, що гупають навіть на піску. Біля нього, батька мого, виступає столоначальник – цей уже в новому мундирі і в лискуцях, тонкої шкіри чоботях.

– Самі винуваті, Автомоне Борисовичу, – каже він. *Спаситель вістив: всякое даяніє – благо, і всяк дар совершенен. Ви через свою гордість зневажаєте слово Спасителя, а у вас, вельмишановний, родина на шії. Я от збираюся купити собі сільце і тоді буду спокійний: мої діти з торбами не підуть. А ви не думаете про своїх дітей – ким же вони стануть?*

– Як бог приведе, – мовив батько тихим голосом»¹¹. Інтертекст у структурі розглядуваного художнього тексту стає діалогізуючим чинником, засобом відображення ідеологічного протистояння. Семантичне зрушення інтертекстом досягається за рахунок значного зміщення аксіологічної конотації концептуальних мовних одиниць висловлювання.

Із роману В. Шевчука «Око прірви» постає складний внутрішній світ історичної особи XVI ст., одного із творців знаменитого Пересопницького Євангелія – художника та каліграфа Михайла Василевича.

Активізація відповідних мовностилістичних засобів виконує стилізаційну функцію – одразу вводить читача у світ життя духівництва XVI ст.: *обитель; Пересопниця; архімандрит пересопницький Григорій; диякон; чернець; моці святих отців печерських; Бог; Микита Стовпник; скитник; Четьї – Мінеї; святи; Господь; віра в Христа; чудо; Дверці; Острог; чудотворець; Приповісті; Псалтир; Еклезіаст; Святе Письмо; Еразм із Роттердама; ніп; паніматка; панотець; послухання; благословення; хрестити; Яків; Мойсей; Давид; Божий*

чоловік; біс; ієрей; священник; ченці-ієромонахи; Київська Софія; милість; очі Оранти – Нерушної Стіни; Десятинна церква; Свята Пирогова; Заславля; Катерина Чарторійська.

Графічно маркований (лапками) текст-донор є зразком чистої цитати з атрибуцією – прямою вказівкою в тексті роману Валерія Шевчука на джерело цитування: із Псалтиря, за Приповідями, за Еклезіастом.

Дослівне відтворення текстів Святого Письма через діалог співзвучне з концептуальною ідеєю твору, спонукає до роздумів над кардинальними проблемами людського буття. Інтертекст стає визначальним структурним компонентом творення відповідної форми художнього твору для реалізації його ідейного змісту.

Диякон Созонт учення Христа сприймає як керівництво до дії, а його життя – як зразок для наслідування. Отже, морально-ціннісні орієнтири персонажа знаходять вербалізоване вираження в сакральному слові. Созонт «був до чернецтва правником і служив у городському суді. Доки не збридив цим світом і не пішов служити Богові. Созонт і учинив, як велів Христос: «*Иди продай майно твоє і роздай жебракам, а тоді йди замною*», – продав і роздав майно своє, бо, як казав мандрівний отець: «*Безкорисливістю-бо досконала досконалість, або досконала любов може здійснитися, бо де є: «Це моє, а це – твоє! – там миру в мирі бути не може*»¹².

Посилання ж на книжну мудрість (Євангелія) дозволяє йому втримуватися на належному рівні в дискусії, засвідчує рівень освіченості, надає урочистості звучання його мові:

«<...> Той висипав переді мною не менше цитат із Святого Письма в похвалу розуму, бо смисл і розум подає Господь, бо *розум – це відділення від зла (Йов) і сам розум охороняє людину (Приповіді)*, і *блаженна людина, яка знайшла розум (також Приповіді)*, бо *Господь небеса утвердив розумом, і людина розумна – це та, яка вчиться Господньому розуму, нахиливши тильно вухо. Бог, зрештою, закликав дурних навчитися розуму (знову Приповіді)*, заявивши, що *він – це розум і через те в нього сила, та й людину недаремно похваляють, коли вона розумна.*

– *Набування премудрості*, – сказав він, ще раз цитуючи *Приповіді Соломонові*, – як же це *ліпше від золота набування розуму – як же це добріше від срібла*. «*Розум – джерело життя власникові його і на уста його приваблює навчання*»¹³.

У наведеному тексті є вказівка на джерело цитування (Приповіді, Йов), тобто цитати також позначені точною атрибуцією, хоча не всі вони графічно марковані лапками.

Біблеїзмами утримуються реєстри високої тональності художніх текстів, їх релігійно-філософський колорит, спонукають читача до роздумів про небуденне. Вони є тими текстовими фрагментами, функціонально-стилістичним кодом, який презентує спосіб мислення і манеру мовлення персонажів відповідного рівня освіти, світогляду й епохи.

Загалом же літературно-художня творчість, особливо якщо вона змістовно звернена до глибин релігійно-духовної картини світу українців, сприяє глибшому усвідомленню особливостей нашого світосприйняття. Важливо, що незважаючи на десятиліття антирелігійної пропаганди, в українській спільноті залишились фундаментальні релігійні християнські цінності.

¹ Пономаренко Людмила. Культурні конотації біблеїзмів в українській мові // *Ucrainica III. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury. 1.část / Sborník článků.* – Olomouc: UP v Olomouci, 2008. – P. 224.

² Сологуб Н. М. Біблійні образи в етнологічному аспекті // *Біблія і культура.* – 2000. – № 1. – С. 180.

³ Шевчук В. О. Привид мертвого дому : [ностальгійна повість] // *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах.* – 2001. – №2. – С. 136.

⁴ Там само. – С. 162.

⁵ Там само. – С. 136.

⁶ Там само. – С. 136.

⁷ Шевчук В. О. Ілля Турчиновський (листок перший): [повість] // *Три листки за вікном: [роман-триптих].* – К.: Рад. письменник, 1986. – С. 24–25.

⁸ Там само. – С. 29.

⁹ Там само. – С. 85.

¹⁰ Шевчук В. О. Ліс людей, або “чорна книга” Киріяка Автомоновича Сатановського (листок третій): [повість] / Шевчук В. О. // *Три листки за вікном: [роман-триптих].* – К.: Рад. письменник, 1986. – С. 326–327.

¹¹ Там само. – С. 327.

¹² Шевчук В. О. Око Прірви: [роман]. – К.: Укр. письменник, 1996. – С. 8-9.

¹³ Там само. – С. 9-10.